

מוראה של מלכות - שלא יהיה דמם של ישראל הפקר

הצעת מחקר/דוד פישוף

ספטמבר 2019

סיום המאה ה-16 ותחילת המאה ה-17 נראה כעידן מבטיח ליהדות גליציה בכלל ולעיר לבוב בפרט. העיר שזכתה לשמות רבים (לבוב, לביב, Leopolis או למברג מאוחר יותר) ממוקמת בצומת גיאוגרפית משמעותית ומושכת אליה בליל רב לאומי של סוחרים ומהגרים. גם היהודים נהנים מהפריחה הכלכלית, מגישה ישירה לשלטונות (ולעתים מהסכסוכים הפנימיים ביניהם) וממידה רבה של חופש. איחוד פולין וליטא בשנת 1569 כמו גם המלכים בסוף המאה ה-16 (סטפן באטורי - סטפן הראשון, וזיגמונד הראשון) מקדמים שוויון זכויות מסוים ולבוב הופכת בזמן קצר למרכז יהודי (רק 50 שנה קודם לכן, בשנת 1550, מספר יהודיה של לבוב הוא אלף, בעוד מספר יהודיה של פולין כולה מתקרב למאה אלף).

מערכת המשפט הפולנית נחשבת מתקדמת ושוויונית. על פי האגדה הרווחת (ואולי אף מוסמכת אלא שכרגע לא מצאתי את מקורה) הרב שאול וואהל, מלך פולין ללילה אחד, הוא זה שתיקן את החוק וקבע עונש מוות גם למי שהורג יהודי. מבחינה רשמית מצבם של היהודים זהה למצבם של מיעוטים אחרים וגליציה הופכת מהרה לארץ מלאה מיעוטים, אך חוקת 1629 מלמדת אותנו כי היהודים מושמטים לעתים קרובות ולא ברורה הסיבה לזה. אולי קיומה של מערכת משפט אוטונומית ושונה גורם להם להיות שונים. בחוקה זו מוזכרים האיטלקים, הגרמנים, הצרפתים, הסקוטים, היוונים, הפרסים, המוסקובים, ההונגרים והארמנים. במה שונים היהודים? בכך שאין הם מיעוט שיש לו מדינה? לעתים הם מושווים לטורקים או לטרטרים ולעתים קרובות יותר לארמנים, שאכן נטמעו בהמשך לגמרי באומה הפולנית, שלא כיהודים. אבל יתכן שאי הזכרתם כמיעוט נובעת דווקא ממצב הפוך, בו הם כמו הרותנים, לא שייכים לעם 'אחר', אלא מהווים חלק אינטגרלי מהאומה הפולנית.

ר' אברהם שרענצל הכהן רפפורט (או רפא איש פורט כפי שהוא חותם בתשובה ל"ד) הוא בן התקופה, את בר המצווה שלו חגג שנתיים לפני 1600, ואת ברית המילה לבנו הבכור בשנת ש"ס, בהיותו בן 15 ו1600 מתדפקת בפתח. הוא רב ופרנס שזכה לשתי שולחנות, סמוך על שולחן עצמו ואף מחזיק ישיבה. ספר תשובותיו שיצא אחר שנים רבות מאוד, כולל תשובות רבות מחכמי דורו, בעל התו"ט מחותנו ועוד. תשובות מ"ג עד מ"ו מתייחסות לפרשיה שאירעה בעיר מונסטריץ, יהודי רצה יהודי אחר ונתפס ביד הערכאות והרבנים המשיבים דנים האם לנסות ולהתערב בהחלטת הערכאות, או להניח בשב ואל תעשה.

מתוך דבריהם ניכר כי ניתן להשפיע על החלטת הערכאות לא רק לזכות אלא גם לשבט¹, והמדיניות שהם מעלים למען התערבות זו הם בין השאר "שלא יהיה דם ישראל הפקר", שיקול שמו בספרים נוספים של חכמי התקופה כמו הצמח צדק (הקדמון) ועוד. האמון שלהם במערכת המשפט הפולנית אינו רב, אך הם חוששים ממצב בו האוטונומיה המשפטית הניתנת להם גורמת למצב של הפקרות ואי ענישה. גם בקובץ תשובות זה כמו במקרים אחרים מוזכרת האפשרות לענישה פנימית והחשש מפני המרת דת שהיא עלולה לגרום.

המרת דת משמשת עבור נאשמים דרך לחמוק מהעונש, בפרט מול העינויים הבלתי נתפסים שנהגה מערכת המשפט להעביר את החשודים כדי שיפלילו אנשים נוספים². בספר חכמת מנוח הוא מתיר ליהודים העומדים במצב כזה לעבור על ע"ז כדי לא להפיל אחרים העלולים ליהרג. גם ספרות המחקר מציינת את הלהיטות הרבה של מערכת המשפט לענות גם את מי שכבר הודה, מתוך מחשבה שאם הוא הודה בחטא אחד, ככל הנראה הוא מסתיר עוד חטאים³.

הנושא אותו אבקש לחקור הוא מידת האוטונומיה המשפטית של הקהילה היהודית בחציה הראשון של המאה ה-17, עד פרעות ת"ח ות"ט, ומצבם מול זכויות מגדבורג. כמו גם את מעמדם של היהודים כיחידים וכקהילה מול בתי המשפט הכלליים. החל במאבק על בית הכנסת בלבוב, בשנת שס"ד - 1604, וכלה בדיון הרבני הפנימי כמעט יובל לאחר מכן, כפי שהוא מופיע בספר איתן האזרחי בתשובות מ"ג, מ"ד, מ"ה, מ"ו.

שאלות המחקר עשויות להיות כמה:

1. האם ועד כמה יש ליהודים אוטונומיה משפטית⁴
2. סקירת הדילמה של הרבנים, מוראה של מלכות, מצב הפקר או מערכת משפט אוטונומית⁵

¹ "לדעתינו הדבר מסור בידי ישראל להציל אותו בממון, כי יד האומות המה פה נוטים אחריו שלא להמיתו להרוצח, אך אם ידברו יהודים על לב השררה לדעתי יתרצה ברצי כסף להעבירו מן העולם, או בהיפך על ידי ממון היותר משויו יתן לו מקום לפליטה" (איתן האזרחי, תשובה מ"ג, ר"ד סגל אשכנזי בן דודו של הט"ז).

² We must always bear in mind the already quoted fragment of a court's decision: "The court ordered that the accused be put to torture since he had been caught red-handed and had confessed". (Kamler, 1992).

³ המדיניות הזו של חיפוש נאשמים נוספים בכל מחיר, גורמת לנאשמים המעונים להאשים אחרים על מנת שיניחו להם. הספרות המחקרית מצטטת מפרוטוקול בתי הדין שהנאשמים הותיקים מזהירים את החדשים שהדבר לא יועיל להם והם יסבלו כך או כך. היא מוזכרת בחכמת מנוח הנ"ל בהקשר של 'יעבור ואל יהרוג'. והיא מוזכרת גם בשו"ת צ"צ, "וכיון שידם תקיפה ושכיחא וברי היזקא דידיהו מפני שרגילים להוליר הגנב בין היהודים והוא מגיד על מאן דהוא שקנה ממנו הגניבה אפילו שאינו כי כן פיהם דבר שוא כאשר קרה מקרה זה בעו"ה פעמים הרבה".

⁴ ראה אבן השוהם תשובה נ"ט, "ובמקום שמעון הוכרח לציית דין ישראל, וכל תוקף ותעצומות לעם יש לאב"ד ודיינים שם, ובידם מקל והרצועה מהמלכות לרדות העם ולצייתו לדייני ישראל. ובמקום ראובן ולוי אין רשות והורמנא לדון בדייני ישראל והולכים בדייני אומות העולם". ראה גם אצל ברטל "מעמדם של היהודים בפולין היה טוב מכל בחינה... הם נהנו מחירות תנועה, מחירות צבירת נכסים עירוניים, וכתבי הזכויות שלהם העניקו להם חופש דתי מוחלט וזכות להישפט על פי דיניהם".

⁵ "ונכון הוא שאותן הוצאות היתירים על הרגיל כגון שכר מליצות ושחדים יתנו מתוך הקהל כדי לגדור הפרצה שאם [הם] לא יהיו נוקמים מן הרוצח יהיה דמן של בני ברית ח"ו כהפקר ויוסיפו לעשות כאלה ח"ו והרי כל עוברי דרך בסכנה זו הם לכך צריכין כולם לסייע לזה וכן נהגו פעמים הרבה ועשינו עם פרנסי הדור שהיו מעמידים גואלים לרדוף אחר הרוצחים ואפילו לפעמים כשהיינו יודעים שלא נוכל להוציא מכח אל הפועל להנקה מן הרוצח אפילו הכי היינו מעמידים גואלים לרדוף אותם בדין כדי שיהא מפורסם שאין דמן של בני ברית הפקר הוא הנלע"ד (צמח צדק הקדמון, קיא)

3. שיקולי מדיניות בפרט מול השלטונות והעבריינים הפוטנציאליים, היחס להשלכות רוחב 'דלית' של הכרעות בנושאים מהסוג הזה⁶, והדילמה אם להניח לשלטונות לעשות סדר או אף לשחד אותם לעשות זאת.

4. שימוש באיום המרת הדת על מנת להשיג הטבות, מהרבנים או ממערכת המשפט הפולנית. מה מקור הסמכות של הכומרים לפטור רוצח מעונש והיחס הרבני לתופעה זו

5. כתוצאה מכך, הדילמה העומדת בפני הרבנים, ענישה או התעלמות⁷

השערת המחקר היא שישנה מגמה בספרות השו"ת, החל מענישה פנימית מחמירה (שאיננה עונש מוות) עד המאה ה-16 אם הדבר אפשרי, כמוזכר במהר"ם לובלין בשם הר"ר שכנא וכהמשך לדברי הראשונים. המשכם באזלת יד מול הנזקים של ענישה כזו, בין אם היא גורמת המרת דת ובין אם היא מביאה בכנפיה נזקים עקיפים אחרים כדברי המהר"ם לובלין הנ"ל והמהרש"ל⁸. אלא שלא רק הענישה הפנימית גורמת נזק וגם לא מצב ההפקר של אי ענישה כלל, מתווספת לכך גם גישה נפוצה של הגנה על יהודים באשר הם מול השלטונות הגויים, דבר זה מייצר הפקרות אודותיה מתריע הרב מאיר זק⁹ וגם לכך שדמם של ישראל נעשה הפקר מול רוצחים גויים. מכאן מתפתח דיון עד כמה ניתן למסור הדברים ביד השלטונות, אם בשב ואל תעשה ואולי אף בקום ועשה כפי שמציע הרב דוד סגל אשכנזי בן דודו של הט"ז, 'אך אם ידברו יהודים על לב השררה לדעתי יתרצה ברצי כסף להעבירו מן העולם, או בהיפך על ידי ממון היותר משווי יתן לו מקום לפליטה'. הרב דוד סגל אשכנזי מדגיש את האחריות שבפסיקה, גם אם מערכת המשפט היא חיצונית לגמרי, ההתערבות הממונית יכולה להביא להכרעה כזו או הפוכה והיא משיבה את האחריות לידי הרבנים תוך אילוצם לדון בשיקולים הרחבים כמו המשמעות של ענישה או אי ענישה והאם להניח

⁶ ראה תשובה מ"ה מהרב מאיר זק בשו"ת איתן האזרחי שדן בהגדרת 'מיגדר מילתא' ומביע את צערו על המצב בו נתרבו המוסרים "ונראה לעת כזאת בעו"ה נאמר שהוא לצורך שעה בכל המקומות ובכל הקהלות שנתרבו המוסרים, ג"כ בשבוע שעבר שלחו לפנינו אנשי ק"ק שאריגראד איך שמסור אחד עומד נגד כל ישראל בעיני עלילות שקר. גם אנשי ק"ק באר שלחו עבור המסירה דק"ק מאראחוו, ונוסף ע"ז בעו"ה נתרבו גנבים גדולים עד חדל לספור. ובצירוף שבקרב הימים נרצח הי"ד ר' משה חתן ר' הענוך ע"י יהודי עגלון שלו, אל"כ אין לך פרצה גדולה מזו", בהמשך התשובה הוא מלין על כך שהמצב בו מצילים את הרוצחים שוב ושוב גורם לריבוי פשעים.

⁷ ראה לשון המהרש"ל בספרים של שלמה (יבמות פרק י', סימן כ), "ונראה לי הלכה למעשה לדון כל מוסר רבים ומגזם לרבים ומוחזק לכך – לאבדו אפילו בידים ולא לחוס עליו בנפש, אבל לא לחתוך לשונו ולנקר עינו אלא לאבד הרע מקרבנו. ואדרבא, בזה איכא למיחש וקרוב לודאי שיתפקר ביותר ויפרוק עול ויצא חוץ לדת כדי לנקום נקם ויעליל ח"ו על ישראל ליבדה מלבו דברים שלא היו. וכן ראיתי בימי שתקלה גדולה בא לישראל ממעשה כזה שנקרו עינו וחתכו לשונו – שיצא אחר כך מן הכלל מבוכה גדולה בישראל". וכן לשון מהר"ם מלובלין: "זכורני בימי חורפי שאירע בימי הגאון מהר"ר שכנא ז"ל שהיה בימיו ג"כ איש בליעל ורוע מעללים, והתיר הגאון לנקר את עינו ולחתוך את לשונו, ואחר שעשו לו כל אלה – המיר דתו ונשא עכו"ם אחת והוליד בני זרים והיה הוא וזרעו מרעים כל ימיהם לרצוע מרדות לישראל" ('מנהיר עיני חכמים' סימן קלח). וראה גם חוות יאיר קל"ו, "וקרא אחד מחשובי עיר ולומדיה תגר ואמר שאסור להצילו מן המות בדמי נפש אחיו מישראל אשר הרג ואדרבה אם היה אחד מקרובי הנרצח שם היה יכול למסרו למלכות כדין גואל הדם ואין נשתדל להצילו".

⁸ וראה גם בחוות יאיר הנ"ל "ובתחילה נתעורר לעשות תשובה ובאשר קצב לו אחד מן הגדולים תשובה הראוי לו פרק עול ונעשה ריש בריוני וחברי גנבים ונתפס על גניבה בקהילה גדולה". סדר התשובה היה קשה לו מדי.

⁹ "ותמיד אני צועק ככרוכיא על מנהיגי הדור שכל גנב או חוטא שבא למאסר עושין השתדלות לפדות אותו ע"י שחדים, דבר זה בעו"ה מרבה פשעים וגניבות

לשלטונות לדון ברצח של יהודי על ידי יהודי. גם הרב מאיר זק חושש בעיקר מהיכולת להתחמק על ידי המרת דת והקריאה שלו היא "ואם יצא מכלל הדת לכפירה כמו שתמיד הכומרים מפתים א"ו ועי"ז רוצים לפוטרו ממיתה, ע"ז אני דואג וע"ז אנו חייבים לתת שחדים שיעשו נקמה ולא יועיל לו הכפירה, כי אם ח"ו יהיה כזאת כל רשע יעשה מה שרוצה וילך לכפירה, ע"כ ראוי לעשות השתדלות לבטל זה רק שיגיעו נקמה".

ספרות מקור

איתן האזרחי, זכרון אהרון, ירושלים תשע"ה
אבן השוהם, זכרון אהרון, ירושלים תשע"ד
צמח צדק הקדמון, קרוכמל, ירושלים תשמ"ב
חכמת מנוח, בתוך אסיפת גאונים החדש, זכרון אהרון, ירושלים תש"ע
ים של שלמה, יבמות,
מנהיר עיני חכמים, שו"ת מהר"ם לובלין, ויניציאה שע"ח
נקי כפיים ובר מצווה, פריימן אהרן

ספרות מחקר

אנשי שם, שלמה באבער.
בית ישראל בפולין
כלילת יופי
לתולדות אנשי שם בלבוב, מרגליות הרב ראובן. סיני תש"י
מ"ד צ'צ'יק, 'רבי יצחק הלוי - אחי הט"ז', בתוך ישורון יח, כסלו ה'תשס"ז, עמ' תתלג-תתלה.
יא ברטל, 'פוליטיקה יהודית טרום-מודרנית: "ועדי הארצות" במזרח אירופה', בתוך: ש"נ אייזנשטדט ומ' ליסק, הציונות והחזרה להיסטוריה, הערכה מחדש, ירושלים 1999, עמ' 186-194.

Bogucka, Maria. "Jewish merchants in Gdansk in the 16th-17th centuries: a policy of toleration or discrimination?." *Acta Poloniae Historica* 65 (1992): 47-57.

Goldberg, Jacob. "Poles and Jews in the 17th and 18th Centuries: Rejection or Acceptance." *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* H. 2 (1974): 248-282.

Daniel. "Interfaith Encounters between Jews and Christians in the Early Modern Period and beyond: toward a Framework." *The American Historical Review* 118.2 (2013): 378-400.

Kamler, Marcin. "The role of torture in Polish municipal judicature in the second half of the 16th and the first half of the 17th century." *Acta Poloniae Historica* 66 (1992): 53-74.

Litwin, Henryk. "Catholicization among the Ruthenian Nobility and Assimilation Processes in the Ukraine during the Years 1569-1648." *Acta Poloniae Histórica* 55 (1987): 57-83.

Zujienė, Gitana. "The Death penalty in Magdeburgian cities of the Grand Duchy of Lithuania in the late-16th and early-17th century." *Lithuanian Historical Studies* 19 (2015): 83-110.